

PSIXOLOGIYA

ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏNİN
FƏLSƏFİ ASPEKTDƏ TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

B.H.ƏLİYEV, R.V.CABBAROV

*Bakı Dövlət Universiteti**alieva@yahoo.com, rashidcabbar70@mail.ru*

Məqalədə özünügerçəkləşdirmənin fəlsəfi istiqamətdə tədqiqi nəzərdən keçirilir. Fəlsəfi fikir tarixində özünügerçəkləşdirməyə yanaşma tərzləri qruplaşdırılır və tarixi-fəlsəfi yanaşma əsasında özünügerçəkləşdirmənin fəlsəfi məzmunu və mahiyyəti əsas metodoloji konsepsiyalar fonunda təhlil olunur. Qeyd olunur ki, özünügerçəkləşdirməyə birtərəfli yanaşma onun ayr-ayrı integrativ sistemlərdə əlaqə və asılılıqlarının müəyyənləşməsində çətinlik yaradır. Müəlliflər belə qənatə gəlirlər ki, özünügerçəkləşdirməyə fenomenoloji yanaşma onu fərdi sferadan çıxarır və sosial mühitin fəal elementinə, gərəkli fenomeninə çevirir.

Hər bir tədqiqatın konseptual əsaslarını, tədqiqat istiqamətlərini müəyyən edərkən ilk növbədə onun ümumi elmi prinsiplərini və metodologiyasını yaratmaq lazım gəlir. Humanitar yönümlü elmlərdə tədqiqatın metodoloji əsaslarının yaradılması zamanı hər şeydən əvvəl ümumfəlsəfi yanaşma əsasında hər hansı anlayışın mənzəyi inteqral sistemlərlə dialektik əlaqəsi müəyyənləşdirilməlidir. Bu baxımdan özünügerçəkləşdirmə anlayışının fəlsəfi məzmununu dəqiqləşdirəcək yanaşma tərzlərini sistemləşdirmədən onun məzmun və mahiyyətinin araşdırılması çətinlikdir.

Mövcud tədqiqatların (2;3;10;12;) təhlili göstərir ki, istər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələrdə «özünügerçəkləşdirmə» fenomeninə tez- tez müraciət edilir və o ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilir. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, həmin tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmə problemi yalnız son illər araşdırılsa da fəlsəfi əsərlərdə bu problemin tədqiqinin çoxəsrlik tarixi vardır.

Özünügerçəkləşdirmə elmi anlayış kimi psixologiya, sosiologiya, pedaqogika üzrə bir çox monoqrafiya, məqalə və tezislərdə nəzərdən keçirilib araşdırılsa da, onun hamı tərəfindən qəbul edilmiş bitkin tərifini verilməmiş, yaxud da həmin anlayış müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Belə vəziyyət metodoloji baxımdan özünügerçəkləşdirmənin konturlarının müəyyənləşdirilməsində bir sıra suallar ortaya çıxarır. Məsələn, özünügerçəkləşdirmə özünüifadədən və özünüdərkətmədən nə ilə fərqlənir? Və ya özünügerçəkləşdirmə ilə özünü təsdiq arasında nə kimi əlaqə vardır? Bu suallara cavab vermək üçün hər şeydən əvvəl özünügerçəkləşdirmənin mahiyyətini araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

1902-ci ildə Londonda nəşr olunmuş fəlsəfə və psixologiya üzrə lüğətdə özü-

nügerçəkləşdirmə (self-realization) anlayışına aşağıdakı kimi tərif verilir: «Özünügerçəkləşdirmə – «Mən»in inkişaf imkanlarının həyata keçirilməsidir. Daha sonra orada qeyd olunur ki, inkişafın son nəticəsi özünügerçəkləşdirmə və ya özünühəyata keçirmə doktrinasına uyğun gəlir (20, s.8). Təsadüfi deyil ki, bu tərif qeyd olunan lüğətin 1957-ci ildəki yeni nəşrində də olduğu kimi təkrar olunur.

Yalnız son dövrlərdə çap olunmuş Oksford lüğətində özünügerçəkləşdirmə anlayışı əvvəlkindən bir qədər fərqli məzmununda verilmişdir. Həmin lüğətdə göstərilir ki, «özünügerçəkləşdirmə–insanın öz səylərini, «Mən»in inkişaf imkanlarını gerçəkləşdirməsidir. İnsanın öz səylərinin, «Mən»in inkişafı imkanlarının üzə çıxarılması prosesi özünügerçəkləşdirmə (yaxud inkişaf) adlandırıla bilər (19, 921).

Keçən əsrin ortalarında nəşr edilmiş psixoloji və psixoanalitik lüğətlərdə özünügerçəkləşdirmə anlayışı daha sistemli və aydın sərhədlərə malik fenomen kimi təsvir edilir: «Özünügerçəkləşdirmə – şəxsiyyətin bütün xüsusiyyətlərinin balanslaşdırılmış, harmonik şəkildə açılması, üzə çıxması və genetik baxımından mövcud olan şəxsiyyət imkanlarının inkişafı prosesidir» (20, 488). Bununla belə problemin təsvirini özündə əks etdirən ayrı-ayrı mənbələrin (13; 14) təhlili göstərir ki, xarici ölkələrin fəlsəfi lüğətlərində «özünühəyata keçirmə» (self-fulfillment) termini özünügerçəkləşdirmə ilə eyniləşdirilir və onlar fərqli anlayış kimi tədqiq edilmir. «Özünühəyata keçirmə» (self-fulfillment) daha çox özünügerçəkləşdirmənin baş tutmuş son nəticəsi, şəxsiyyətin imkanlarının tam gerçəkləşdirməsini özündə ehtiva edən bir proses kimi şərh olunur.

Özünügerçəkləşdirmənin anlayışının məzmununa yanaşmalar müxtəlif olsa da onları ümumiləşdirən ortaq məxrəc özünügerçəkləşdirmənin şəxsiyyətin mümkün potensial imkanlarının üzə çıxarılması və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı prosesi kimi təqdimidir. Ümumiyyətlə humaniteryönümlü tədqiqatlarda olduğu kimi fəlsəfi tədqiqatlarda da «özünügerçəkləşdirmə» anlayışına daha yaxın anlayış «özünüaktuallaşdırma» və «özünühəyata keçirmə» anlayışları hesab olunur. Özünüaktuallaşdırma anlayışına, adətən A.Maslounun əsərlərindən istinad edilir və bu sahədə aparılmış psixoloji tədqiqatların metodoloji əsası sayılır.

Problemin tədqiqinə geniş aspektdən yanaşsaq görərik ki, özünügerçəkləşdirmə ideyasının təşəkkülü fəlsəfi əsərlərdə olduqca qədim tarixə malikdir. Belə ki, hələ Hindistanda yaranan «Upanişad »fəlsəfəsində (b.e.ə.VIII əsrdən V əsrə qədər) və Çində formalaşan «daosizmdə» (b.e.ə. VI-I əsrlər) özünügerçəkləşdirmə ali dəyər kimi izah olunur və özünügerçəkləşdirən şəxslərin insanlığın fəvqündə dayandığı vurğulanır. Konfutsi təlimində «Eqo»nun «yox edilməsi» ilə bağlı olan üsullar irəli sürülür və şəxsiyyətin yenidən qurulması ön plana keçir. Burada «özünə üstün gəlmə – əsl özünə gedən yoldur, özünü gerçəkləşdirmədir – prinsipi əldə rəhbər tutulur.

Avropada özünügerçəkləşdirmə haqqında formalaşan təlimlərin kökü Aristotelə və qismən də Platona məxsusluğu müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu təlimlərin mahiyyəti özünügerçəkləşdirmə fenomeninin nəzəri təhlilindən, fərdi özünühəyata keçirmənin yollarının və vasitələrinin hazırlanmasına yönəlmiş praktiki tövsiyələrindən ibarətdir» (11, 3). Qeyd etməliyə ki, özünügerçəkləşdirmə ideyası qədim etik fikir tarixindən müasir etik fikrin formalaşmasına qədər uzun bir yol keçmişdir. Özünügerçəkləşdirmə fenomeninin təsvirinə ilk dəfə olaraq antik yunan filosofu Aristotelin əsərlərində rast gəlinir. Onun üçün xeyir–insani yaxud rəşadət ruhun aktuallaşmasıdır. Yəni Aristotelə görə özünügerçəkləşdirmə əxlaqi və etik məziyyət olub kamilliyin mühüm göstəricilərindən biridir.

Bu ideyalara sonrakı dövrlərdə də rast gəlinə də əslində Aristotelin fikrinin davamı və onun yeni strukturlara transflormasiyası kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixində də özünügerçəkləşdirmə ideyası müxtəlif aspektlərdən təhlil edilmiş, onun fərdi şəkildə təzahürünün məqamları diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. İstər ədəbi-bədii irsimizin incilərindən sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında, Azərbaycanın şair və yazıçıların bədii yaradıcılığında özünügerçəkləşdirmə, özünü təsdiq etmə, özünü dərk etmə və mənəvi kamillik ideyaları öz əksini tapmış, insanın özünügerçəkləşdirməsinin faydalı cəhətləri göstərilmişdir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsərlərində özünügerçəkləşdirmənin tərkib elementlərindən olan özünü dərk etmə və mənəvi kamilliyin müxtəlif mərhələləri təsvir olunmuş, ona yetişməyin yolları göstərilmişdir. Şairin şerlərində özünü qiymətləndirmə, özünü dərk etmə və özünügerçəkləşdirmə kimi fenomenlər insan şəxsiyyətinin başlıca meyarı, onun inkişafının əsas göstəricisi kimi təqdim olunur. Dahi Nizami insanın nail ola biləcəyi aşağı səviyyəli peşəni belə pisləmir. Onun fonunda yaxşı peşələrin qiymətini verir. Şair göstərir ki, bütöv bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan. Burada şair peşəkar özünügerçəkləşdirmənin aşağı və yuxarı həddinin olmadığını göstərir. İnsan öz sənəti, peşəsi və insanlığı ilə özünügerçəkləşdirə bilər.

Özünügerçəkləşdirmənin elementi olan özünü dərk etməni təsvir edən şair özünü dərk etmənin olduqca mürəkkəb və paradoksal bir proses olduğunu vurğulayır:

Kim ki, özü-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o ölməz haşa.
Tanısan özünü, köçsən cahandan,
Yenə də bu dünyada yaşayacaqsan.
Özündən hər kim ki, deyildir kimsə xəbərdir,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar (8, 26).

Özündən xəbərdir olmadan özünü dərk edə bilməzsən və ya özünü təsdiq edə bilməzsən. Bu mümkünsüzdür. Özünü təhlil etmək, öz qüsurlarını dərk etmək, özünə inanmaq bu çətinliyin və mümkünsüzlüyün aradan qaldırılmasının şərtidir. Özünü tanımaq - özünü yaşatmaq və özünügerçəkləşdirməkdir. Şairin gəldiyi qənaət belədir. Dahi şairin əsərlərinin təhlili göstərir ki, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmək, onları inkişaf etdirmək və kamilliyə yüksəlmək əsl insana məxsus keyfiyyətdir. Bu keyfiyyətlər isə özünügerçəkləşdirən insana məxsusdur. Nizami Gəncəvi peşəkarlığı, maariflənməni, təhsili, kamilliyə yüksəlməni əsl insani keyfiyyətlər hesab edir. Bu isə dolayısı yolla özünügerçəkləşdirmə deməkdir.

Bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, özünügerçəkləşdirmə probleminin tarixi-fəlsəfi aspektlərini fərdi yanaşma kontekstindən izləmək olduqca çətinidir. Məhz buna görə də problemə həsr olunmuş ümumi nöqtəyi-nəzərləri daha çox diqqət mərkəzinə gətirəcəyik.

Özünügerçəkləşdirmə haqqında qədim dövrdə və orta əsrlərdə mövcud olan ideyaları sistemləşdirməyə çalışmış rus filosofu L.B.Ryabova (14) insanın özünügerçəkləşdirməsinin fəlsəfi aspektlərini iki mədəniyyətin müqayisəli təhlili əsasında aparır. Müəllif Qərbdə və Şərqdə özünügerçəkləşdirmənin başa düşülməsində əsaslı fərqlərin mövcud olması qənaətinə gəlir. O yazır: «Qərb adamı xarici aləmi fəal surətdə mənimsəyir, bu aləmdə özünü xadim və islahatçı kimi aparır, aləmi dəyişdirir və onu özünə tabe edir. Qərb adamı özünü təsdiqləyir. Şərq isə başqa cür hərəkət edir.

O, birbaşa varlığın ali dəyərlərinə və mənalara meyillənir. Bu dəyərlərə çıxış özünədəlmaqla, özünəqapanmaqla, ekstazla həyata keçirilir. Şərq insanı «mütləqlik» (absolyut) axtarır. O, öz şüurunun dərinliklərinə yüklənərək zahiri, hissi, real aləmin xaricində yerləşən ideala yönəlir, real aləmi qeyri-həqiqi olan kimi nəzərdən keçirir (14, 12). Əlbəttə L.B.Ryabovanın fikirləri ilə birmənalı şəkildə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, əvvəla, Şərq adamı Qərb adamından yalnız özünügerçəkləşdirməsi ilə fərqlənir. İkincisi, bu fərqlər həm də Qərb və Şərq insanın özünügerçəkləşdirməsinin müxtəlif əsasları ilə bağlı olmayıb, eyni zamanda özünügerçəkləşdirmə prosesində mədəni dəyərlərin oynadığı müxtəlif rollarla da əlaqədardır. Üçüncüsü, üstünlük verilən dəyərlər daha çox bu və ya digər xalqın mentallıq xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Belə ki, məsələn, amerikalılar üçün şəxsi azadlıq və demokratiya daha dəyərlidir. Asiya və Afrika xalqları üçün bunlar o qədər də mühüm dəyərlər deyil, onlar diktatorların xeyrinə bu dəyərlərdən imtina edə bilirlər. Ancaq bununla belə qeyd etməyi lazım bilir ki, müxtəlif fəlsəfi ideyalar Şərqdən Qərbə inteqrasiya olunmuş və Şərqi mədəni dəyərləri üzərində qurulmuşdur. Bu fakt nəzərdən qaçırılmamalıdır. Ümumiyyətlə xristian ideologiyasına əsaslanan bir çox alimlərin fikirlərində Şərqə, onun mənəvi dəyərlərinə qarşı bir qısqançlıq müşahidə olunur. Hər vəhclə Şərqi, xüsusi ilə də müsəlman Şərqi elmi-dini dünyagörüşünün, naliyyətlərinin azaldılmasına bir yönüm, cəhd hiss olunmaqdadır.

Fəlsəfi əsərlərə tarixi retrospektivdə yanaşma göstərir ki, özünügerçəkləşdirmənin qərb tiplərindən fərqli olaraq şərq tiplərində belə bir iddia üstünlük təşkil edir ki, «Mən» mövcud deyil, o əsas deyil. Belə ki, daosizm də fərdi «Mən»in mövcudluğu – mədəniyyətsizlik əlaməti hesab olunur. Daosizm görə ideentiklik mənbəyi daodur. İnsanın mahiyyəti Dao ilə, kainatın mövcudluq qanunauyğunluqlarının son ifadəsi ilə eyniləşdirilir. Qərb insanının fərdi modelində isə «Mən»in əksi onun fərdiyyəti ilə eyniləşdirilir.

Bir sıra tədqiqatçılar (11;12;13), o cümlədən A.K.İsayev də şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin mədəni-tarixi tiplərinin təsvirinə diqqət yetirərkən bu məsələləri önə çəkmişdir. Müəllifin təsvir etdiyi bu tiplərdə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi haqqında təsəvvürlərin inkişafı tendensiyasının ilkin şərtləri göstərilmiş, Qərb və Şərq insanında özünügerçəkləşdirmənin formalaşma istiqamətləri təhlil olunmuşdur.

Məlumdur ki, «şəxsiyyət-cəmiyyət» probleminin hələ meydana çıxmadığı və hadisələrin qavranılmasının kosmopolitikliyi ilə bağlı olan sinkretik mənzərənin mövcud olduğu antik dövr üçün şəxsiyyət haqqında «cismani» təsəvvürlər səciyyəvi xarakter daşmışdır. Lakin həmin dövrdə fərdin özünügerçəkləşdirməsi ictimai olaraq təqdir edilən nümunəyə nə qədər uyğun gəlməsi ideyası əsas götürülürdü. Belə bir insanın həyatı ətrafdakıların onu bəyənməsindən, yaxud məzəmmət etməsindən («həya mədəniyyəti») asılı idi. Yəni özünügerçəkləşdirmə gerçəkləşdirmə ilə, xarici amillərdən asılılıqla əvəz olunurdu.

Cəmiyyətin inkişaf tendensiyası və yeni dəyərlərin meydana çıxması ilə tədricən «cismani can»dan əxlaqi mənəvi şəxsiyyətə keçid baş verir. İnsanın «daxili» aləminin öyrənilməsi ilə mənəvi dəyərlərin rolu təsdiqlənir, «günah mədəniyyəti», «vicdan mədəniyyəti» meydana çıxır. Özünügerçəkləşdirmənin məzmunu fərdi ifadəlilik xüsusiyyətləri qazanır, fərdiyyətin göstəricisinə çevrilir.

Orta əsrlərin ilk dövrlərində müsəlman Şərqi və xüsusi ilə də özünügerçəkləşdirmənin müxtəlif təyinatlı istiqamətləri meydana çıxmışdır ki, bu zaman qərbdə bu ideyalar hələ sistemli xarakter daşmırdı. Bu baxımdan Azərbaycanda və

Türkiyədə mövcud olmuş sufizm cərəyanı insanın özünügerçəkləşdirməsində mühüm rol oynayan psixoloji və fəlsəfi ideyalar ortaya qoymuşdur. Bu elmi-dini təriqətin yaradıcılarından olan Cəmallədin Ruminin təsəvvüf fəlsəfəsi isə demək olar ki, bu sahədə inqilab etmişdir. Mövlananın məsnəvilərində özünügerçəkləşdirmə son məqsədə nail olma, tanrıya qovuşma, haqqa çatma kimi təqdim olunur. O, Haqqa yetişmənin yolunu ilahi eşqdə görür. Məhz ilahi eşq vasitəsilə insan Tanrıya yetişir, özünügerçəkləşdirir. Təsadüfi deyil ki, şərq fəlsəfəsində öz əksini tapmış «eqo»nun itirilməsi məsələsi burada öz əksini tapmır. Burada yalnız «eqo» bütövləşir və tamın bir hissəsinə çevrilir. Bu cərəyanın üzvləri xüsusi rəqslər hesabına öz imkanlarını üzə çıxarırlar, ekstaz vəziyyətinə düşürdülər. A.Maslou bu barədə qeyd edir ki, adi şəraitdə stimulyatorsuz ekstaz vəziyyətinə düşmək olmaz. Ancaq sufilər bunu bacarırdılar.

Mövlanə yazır ki, insan o vaxt əsl insan olur ki, öz mənliliyindən xilas olur, dünyadan heç nə ummur, Tanrıya sığınır. Mövlana deyir ki, biz özümüzə keçib Tanrıya üz tuturuq. Çünki, O, bizə bizdən yaxındır. «Tanrı şah damarından yaxındır insana. Halbuki sən ox olan düşüncəni uzağa atırsan. Tanrı sənə özündədir. Onu uzaqda axtarma» (7).

İnsan həyatı boyu çoxlu biliklər qazanır, çox şeylərin, hadisələrin səbəbini öyrənir. Mövlanə deyir ki, bu çox azdır, hətta əhəmiyyətsizdir. Maddi dünyaya aludə olub boş vaxt itirməkdir. «Belə hesab edək ki, sən hər şeyin tərifini və törəməsini bilirən. Nə olsun ki? Özünün əsl tərifini bil. Bu əvəz olunmaz şeydir. Özünün mənasını biləndən sonra sən özündən qaç ki, müəyyən edilməsi mümkün olmayan Tək varlığa çatma biləsən (9). Göründüyü kimi Mövlanə Cəmaləddin Ruminin özünün tərifini bilmək dedikdə özünü tanımaq və özünügerçəkləşdirməyi nəzərdə tutur.

Təsəvvüf fəlsəfəsinin davamçılarından olan Yunus İmrə də özünügerçəkləşdirməni insanın kamilliyinin son məqsədi hesab edir və bunu tanrıya olan məhəbbət sayəsində çatmağın mümkün olduğunu qeyd edir. Elm özünü bilməkdir - deyən Yunus İmrə özünüdərk etmə elmi, öz yoxluğunun bilmə və ya öz zahiri varlığını həqiqətdə Allah varlığı içində olduğunu, fəqət maddi mahiyyətdəki bütün Haqq vücudunun xəlq edən qüvvənin şəxsən insana əmanət edilmiş olduğunu bilməkdir-deyir (9, 72). Ümumiyyətlə təsəvvüf fəlsəfəsində qeyd olunan ideyalar olduqca sistemli və yüksək poetik dillə, böyük ilhamla təsvir olunur. Olduqca maraqlı fəlsəfi və psixoloji ideyalarla zəngin olan təsəvvüf fəlsəfəsində özünügerçəkləşdirmə ideyası aparıcı istiqamətə malikdir. Lakin bu ayrıca və müstəqil bir tədqiqatın predmetidir. Həmçinin təsəvvüf fəlsəfəsi Azərbaycan filosofu, professor Y.Rüstəmovun (9) monoqrafik tədqiqatlarında hərtərəfli və sistemli təhlil olunduğundan, biz burada onu geniş aspektlə təhlil etməyə lüzum görmürük.

Özünüdərk etmə və özünügerçəkləşdirmə dahi Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin də şerlərində öz əksini tapmışdır. Nəsimi şerindəki aşiq haqqı özündə tapan və duyan bir insandır. Haqqı özündə tapmaq isə həqiqəti, gerçəkliyi duymaq deməkdir. Ən böyük həqiqət də öz varlığında ali bir qüvvənin əbədi və əzəli keyfiyyətlərini duymaqdır.

Şair hesab edirdi ki, nəfsi öldürmək kamil insana məxsus ən böyük bir mənavi qəhrəmanlıqdır. Şair öz şerlərində insan səadətini, onun könül sərbəstliyini və iradə azadlığını ön plana çəkir. Şairə görə özünə qalib gəlmək, öz nəfsini özünə tabe etmək, insanın son məqsədi və özünügerçəkləşdirməsidir.

Nəsimiyə görə insan zəkası, insan ağılı zaman və məkan məfhumu tanımır. Nəsimi insanın məkansız kövhər olduğuna və varlığa sığmadığına işarə vurur. Nəsimiyə

görə özünügerçəkləşdirmək sufilərdə olduğu kimi haqqa tapınmaq və ona qovuşmaqdır. Amma insan özünüdərkətməklə, öz özgürlüyünü tanımaqla gerçəkliyi özündə tapır.

Özünügerçəkləşdirmə problemi yeni dövrün fəlsəfi fikrində, xüsusi ilə də idealizm təmsilçilərinin (İ.Kant, F.Hegel və b.) əsərlərində etik tələb səciyyəsi qazanır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq fəlsəfi etikada özünügerçəkləşdirmənin etikası cərəyanı ortaya çıxdı. Bu yanaşmanın C.Roys, C.Makkenzi, J.Bastid, F.Adler kimi baniləri göstərirdilər ki, fərdin əxlaqi fəaliyyətinin yeganə məqsədi öz daxili mənini gerçəkləşdirərkən heç bir qərarlaşmış əxlaq normasına, prinsipinə tabe olmamalıdır. Onun əxlaqının yeganə meyarı ancaq öz məqsədinə, həyat istiqamətinə doğru heç şeydən çəkinmədən irəliləməkdən ibarətdir. Bəs görəsən təsvir olunmuş həyat istiqamətləri, ömür meylləri nədən ibarətdir? Bu filosofların fikrincə bu istiqamət və meyllər həyat idealına çatmaqla yekunlaşır.

Azərbaycan filosofu əxlaqi-etik məsələlərinin tanınmış tədqiqatçısı professor Z.Göyüşov özünügerçəkləşdirməni hərtərəfli şəkildə təhlil edərək göstərir ki, özünürealizə (oxu: özünügerçəkləşdirmə – **B.H.Əliyev, R.V.Cabbarov**) problemi insan fəaliyyətinin çox geniş bir sahəsini – onun bütün fiziki və mənəvi qüvvələrinin, bütün zəkat potensialının tam ahəngdar realizə olunması əhatə edir (5, 117). Bununla belə müəllif göstərir ki, istiqamət seçilərkən başlıca şərt ondan ibarət olmalıdır ki, ömrü bu istiqamətə səmtləşdirilən insan öz qüvvə və bacarığını, öz istedad və qabiliyyətini daha dolğun, daha hərtərəfli realizə edə bilsin, bu istiqamət insanı bir şəxsiyyət kimi tərəqqiyə, yüksəlişə və inkişafa doğru aparsın (5, 117). Təbii ki, müəllifin fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Çünki, özünügerçəkləşdirmə müasir insan üçün ən vacib məsələlərdən biridir və buna biganə yanaşmaq, ömrü taleyin axarına buraxmaq olmaz. Əks halda neqativ özünügerçəkləşdirmə baş verəcəkdir.

Müasir dövrdə özünügerçəkləşdirmə problemi sosial fəlsəfə istiqamətində problemin ayrı-ayrı aspektləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmə haqqında təsəvvürlərin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə də cəhd göstərilmişdir. XX əsrin 50-ci illərində özünügerçəkləşdirmə probleminin tədqiqində xüsusi rolunu alan iki istiqaməti – essensialist və ekzistensialist istiqaməti qeyd etməmək olmaz. Bu istiqamətlər insan, onun mövcudluğu və azadlığı haqqında antoqonist konsepsiyalara əsaslanır.

Özünügerçəkləşdirmənin essensialist konsepsiyasının müddəalarına Aristotel və onun ardıcıllarının görüşləri daxildir. Onlar hesab edirdilər ki, «özünügerçəkləşdirməyə insanın təbiətinin əsasını təşkil edən cəhətlər, xüsusiyyətlər və qabiliyyətlər daxildir. Son nəticədə özünügerçəkləşdirmə obyektiv olaraq şəxsiyyətin varlığından əvvəl gələn və ideal bir fenomen kimi real şəkildə fərdə qarşı duran, müvafiq şərait və situasiyalarda nail olunan və gerçəkləşdirilən, insanın təbiətinin təməlinin, əsasının gerçəkləşdirməsi prosesi kimi başa düşülür. Ancaq bu zaman fərdin əsas təbiətini təşkil edən bu və ya digər insani keyfiyyətlərin seçiminin müstəqil meyarlarının müəyyən edilməsi problemi meydana çıxır. Bu cür şərh insanın yalnız müsbət, əxlaq baxımından qəbul edilən qabiliyyətlərini və tələbatlarının özünügerçəkləşdirməyə daxil edilməsini tələb edir.

Şübhəsiz, özünügerçəkləşdirmədə mənfi keyfiyyətlər də yer ala bilər və o, insanın ali tələbatlarını nəzərə almır... onlar sosial şəraitin sadə şəkildə yenidən qurulması ilə təmin oluna bilməz...» (13, 8). Beləliklə essensialist yanaşma, insan varlığından şəxsiyyət ölçüsünü çıxdığı edir və şəxsiyyətin öz həyatına, öz fəaliyyətinə

müəlliflik hüququnu inkar edir, onu fəaliyyətin obyektinə çevirir. Birmənalı şəkildə qeyd etmək olar ki, bu fikirlə tam razılaşmamaq olmur. Çünki, əvvəla insan öz taleyinin hakimidir. İkincisi, özünügerçəkləşdirən şəxsiyyətdir. Şəxssiz özünütəsdiqin zaman və məkan ölçüləri hələ ki, bəlli deyildir (bu yalnız Tanrıya məxsusdur). Bu konsepsiyaya əks yanaşma insana obyektiv baxışa müxalifət olan yanaşmadır. Burada əsas görmə fokusu insan problemlərinin ontoloji izahına yönəlir. Bu mövcudluq və ya eksiztensialist fəlsəfənin əsas paradimalarıdır.

Ekzistensializmin əsas fikri insanın təbiəti deyil, insan mövcudluğunun üsludur və ya özüdür. Təbii ki, belə qarşılaşdırma hələ antik fəlsəfədə meydana çıxmışdı. Hələ Sokrat və stoiklər hesab edirdilər ki, insan təbiətini fiziki əşyaların təbiətinin öyrənilməsi üsulları ilə deyil, başqa yolla öyrənmək lazımdır. Özünügerçəkləşdirmə probleminə bu cür yanaşma subyektiv olaraq istiqamətlənmiş müasir fəlsəfi nəzəriyyə olan ekzisistensializmə əsaslanır. Həmin nəzəriyyənin aparıcı nümayəndələrindən biri – Pol Sartr hesab edir ki, insanın subyektivliyi əvvəldən onun şəxsi varlığını müəyyənləşdirən hər hansı bir təbiətdən məhrumluğunu təxmin edir. O, özünün yaratdığı layihədir və o, özünü həyata keçirdiyi qədər mövcuddur. Yəni insan hər hansı bir müəyyən olunmuş qaydada mövcud deyil. Lakin layihələrin ətrafında təşkil olunan dünyada yaşayır. Həmin konsepsiyanın əsas cəhəti insanın sөykənə biləcəyi hər hansı bir obyektiv dəyərlərin və normaların inkarıdır (6, 10).

P.Sartra görə, fərd anlayışı cəmiyyətdən kənar olduğundan və mütləq muxtariyyətə və azadlığı malik olduğundan onun özünün mövcudluğu faktı nəticəsində özünügerçəkləşdirmə qaçılmaz olur. Beləliklə, ekzisistensialist yanaşmaya görə, insan özünü və öz inkişafını özü müəyyənləşdirir.

Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi problemi olduqca mürəkkəb məzmunu və müxtəlif elmi mənalara malik olduğundan bir çox filosoflar, o cümlədən A.Fomenko, T.Adorno, C.Braun və başqaları şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsini təkə elmlər-arası problem deyil, həm də paradimalararası problem adlandırırlar. İrəli sürülmüş fikir onunla əsaslandırılır ki, indiki dövrdə şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi haqqında təsəvvürlərin humanitar elmlər tərəfindən qəbul ediləcək vahid paradiması mövcud deyil. Eləcə də bu problem həmçinin marginal xarakteri ilə də başqalarından fərqlənir. Çünki, müxtəlif elmlərin problem-axtarış sahəsinə daxil olan mövzuları əhatə edir. Bütün bunlar şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi probleminin vahid prizmadan nəzərdən keçirilməsini çətinləşdirir və onun müxtəlif elmlər səviyyəsində öyrənilməsinə zərurət yaradır.

Şübhəsiz, özünügerçəkləşdirmə probleminin tədqiqinin əsasında, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi və onun təkamülü haqqında təsəvvürlərin öyrənilməsi də önəm daşıyır. Başqa sözlə, şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi haqqında təsəvvürlərin inkişafının tədqiqi elə şəxsiyyətin təşəkkül istiqamətlərinin öyrənilməsi deməkdir.

Özünügerçəkləşdirmə anlayışı fəlsəfədə mərkəzi anlayış kimi 1970-ci illərin sonu - 1980-ci illərin əvvəlində daha geniş spektrdə öyrənilməyə başlanmışdı.

Sosial fəlsəfə üzrə bir sıra tədqiqat işlərində özünügerçəkləşdirmə sosial tədqiqat predmetinə çevrilir, kateqorial aparatının işlənilməsinə başlanılır və onun köməyi ilə özünügerçəkləşdirməyə fəlsəfi problem status verilir.

Aparılmış tədqiqatların (12, 16, 17) təhlili göstərir ki, sosial-fəlsəfi aspektdə özünügerçəkləşdirmə haqqında təsəvvürlər İ.Q.Çevtəyevanın (17) və L.A.Sirevanın əsərlərində (15) yeni biliyin istehsalı və şəxsiyyətin özünüinkişafı «vasitələr-qabiliyyətlər-bilik» sxemi üzrə birlikdə əlaqələndirilir. Bu yönümdə problemə aydınlıq

gətirməyə çalışan İ.Vedin özünügerçəkləşdirmədə şəxsiyyətin yaradıcı potensialının onun öz imkanları sayəsində gerçəkləşdirməsi ideyasını ortaya qoyur. O, yaradıcılığı və özünüyaradıcılığı tədqiq edərək özünügerçəkləşdirmədə mövcud olan bir sıra prinsipləri ortaya qoyur:

- 1) istəyirəm və edə bilərəm;
- 2) istəmirəm və edə bilmərəm;
- 3) istəyirəm, lakin edə bilmirəm;
- 4) edə bilərəm, lakin istəmirəm (13).

İ.A.İdinov(11) özünügerçəkləşdirmə fenomenini özünüinkişaf müqayisə edir. O, göstərir ki, özünüinkişaf özünəməxsus bir özünütoplamaq, özündə enerjini, bacarıq və qabiliyyətləri yığmaqdır. Özünügerçəkləşdirmə isə öz «Mən»ini nümayiş etdirmək üçün daxili imkanların üzə çıxarılmasıdır. Bu yanaşmada özünügerçəkləşdirməyə şəxsiyyət strukturlarının təzahürünün əsas vasitəsi kimi baxılır. Bununla belə müəllif özünügerçəkləşdirmənin mərhələlərini ayırd edir (aktualaşma mərhələsi; gərginlik mərhələsi; aradan qaldırılma mərhələsi) və onların hər birinin səciyyəvi cəhətlərini göstərir (11, 14).

Bir maraqlı məqamı da qeyd etmək istərdik ki, keçmiş sovet respublikalarında özünügerçəkləşdirmə fenomeni ilə bağlı tədqiqat işlərinə çox az rast gəlinir. Demək olar ki, əvvəllər sovet ictimai sistemində özünügerçəkləşdirmə probleminin öyrənilməsinə məhəl qoyulmurdu. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin məcburi, qanunlaşdırılmış formaları mövcud idi. Onların əsasında bütün mənəvi-əxlaqi dünyagörüşü məsələlərinə cavab verən ideallar və dəyərlər sistemi yaradılmışdı. Özünügerçəkləşdirmənin belə qanunlaşdırılmış, sərt forması həyatda öz yerini tapma prosesində həyəcədən fərdi azad edir və xəyali müdafiənin təmin olunmasını həyata keçirirdi. Sovetlərin dağılması və müstəqil dövlətlərin yaranması eləcə də, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, dinamik yeniləşmələr tamamilə başqa bir sosial ehtiyac yaratdı. İnsanlar müstəqil, fərdi şəkildə ölçülüb-biçilmiş qərarlar qəbul etməli oldular. Bütün bunlar əsl özünügerçəkləşdirmə üçün əlverişli şərait yaratdı ki, onun əsas əlaməti alternativlik və seçim imkanının olması və onun təzahürüdür.

Özünügerçəkləşdirmənin strukturunda müxtəlif elementlərin ayırd edilməsi də bir sıra fəlsəfi tədqiqatların obyektinə olmuşdur. Belə ki, Q.K.Çernyavskaya (16) sosial fəlsəfə üzrə doktorluq dissertasiyasında özünügerçəkləşdirmənin strukturunda «özünüdərkətmə – özünüdüşünmə – özünü model – özünü təkmilləşdirmə – özünü tənzimlənmə» həlqəsini ayırır. O, özünügerçəkləşdirməni özünüdərkətmənin və özünüinkarın vəhdəti kimi şərh edərək şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi problemini fərdin mənəvi prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən öyrənir.

Müasir dövrdə fəlsəfi-metodoloji aspektdə özünüaktualaşdırma və özünügerçəkləşdirmə nəzəriyyəsi L.İ.Antropov, L.Q.Brelevo, İ.A.Vitin, M.L.Kulik, K.C.Muxometçanov və başqalarının işlərində daha geniş planda öyrənilmiş yeni istiqamətlər ortaya qoyulmuşdur. Bu tədqiqatlarda özünüaktualaşdırma fasiləsiz, ictimai və şəxsi perspektivlərin şəxsiyyət tərəfindən dərk edilməsi, alternativləri görmək bacarığı, öz seçiminin məsuliyyətinin dərk olunması, fərdi fəaliyyət tərzinin olması prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Burada problemə sırf fəlsəfi-metodoloji aspektdən yanaşılsa da özünüaktualaşdırmanın, etik, psixoloji və pedaqoji aspektləri sistemli tədqiq olunmur.

Fəlsəfi istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda özünügerçəkləşdirmə məhz bu kontekstdən şərh olunur. Hesab edirik ki, özünügerçəkləşdirmə - «Mən»in inkişaf

imkanlarının şəxsi səylər, iradi cəhdlər, ətraf gerçəkliklə harmoniyada bütövlükdə isə dünya ilə birgə yaradıcılıq, birgə fəaliyyət vasitəsilə həyata keçirilməsi prosesidir. Bu proses şəxsiyyətin inkişaf prosesindən, onun özünüdərk etməsindən kənar da götürülə bilməz. Belə metodoloji yanaşma özünügerçəkləşdirməni fərdi (fəlsəfi tədqiqatlarda bu prinsip əsas götürülür) sferadan çıxarır və sosial mühitin fəal elementinə, gərəkli fenomeninə çevirir, sosial fəallığını artırır və fərdi özgürlüyə nail olmağa zəmin yaradır. Məhz onda əsl özünügerçəkləşdirmə baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov R.V. Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsində özünüdərk in rolunu // Psixologiya jurnalı, 2007, №1, s. 3-14.
2. Cabbarov R.V. Psixologiyada özünügerçəkləşdirmə probleminin tədqiqi istiqamətləri // Psixologiya jurnalı, 2007, №3, s.116-130.
3. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.3.
4. Əliyev B.H. Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
5. Göyüşov Z.B. Daxilə pəncərə. Bakı: Azər nəşr, 1978, 198 s.
6. İsmayilov F.K. Müasir qərb fəlsəfəsi. Bakı: Azər nəşr, 1991, 308 s.
7. Mövlanə Cəmallədin Rumi. Məsnəvi-şərif. İstanbul: Çağaloğlu, 2007, 800 s.
8. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
9. Rüstəmov Y. Mövlanə Cəmallədinin sufilik fəlsəfəsi. Bakı: Nurlar, 2006, 240 s.
10. Eraydın S. Təsəvvüf və təriqətlər. İstanbul: 2004, 518 s.
11. Идинов И.А. Самореализация личности в непроизводственной сфере общества. Автореф. канд. дис. философ. н. Фрунзе: 1990, 25 с.
12. Исаев А.К. Самореализация личности как проблема социальной философии. Автореф. канд. дис. философ. н. М.: 1990, 28 с.
13. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности. М.: Наука, 2005, 215 с.
14. Рябова Л.В. Проблемы самореализации человека. Ростов-на-Дону: Свет, 1995, 198 с.
15. Цырева Л.А. Самореализация личности как предмет философского исследования. Автореф. канд. дис. философ. н. М.: 1992, 24 с.
16. Чернявская Г.К. Самопознание и самореализация личности. Методологические проблемы. Автореф. канд. дис. философ. н. СПб: 1994, 25 с.
17. Чевтаев И.Г. Самореализация личности в развитие знания. Автореф. канд. дис. философ. н. философ. н. Свердловск: 1989, 24 с.
18. Чирнов В.И. Самодетреминация и внутренняя мотивация поведения человека // Вопросы психологии, 1996, №3, с.135-144.
19. The Oxford English Dictionary, Second edition / Prepared by J.A.Simpson and S.C.Wein. Vol.XIV. Oxford, 1989, 921 p.
20. A Comprehensive Dictionary of psychological and psychoanalytical terms a guide to usage / Ed. by B.Horac. New York, London, Toronto, 1958, 488 p.

ИССЛЕДОВАНИЕ САМОРЕАЛИЗАЦИИ В ФИЛОСОФСКОМ АСПЕКТЕ

Б.Г.АЛИЕВ, Р.В.ДЖАББАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается исследование самореализации в философском аспекте. В истории философских мнений самореализация выражается в форме группы и историко-философском подходе, в основе самореализации в философском содержании и ана-

лизируется в фоне методологической концепции. Было отмечено, что подход односторонней самореализации, его общение в системах разных интегративов, а также определение зависимости создается с очень трудностью. Авторы пришли к такому выводу, что феноменологический подход в самореализации удаляет его от индивидуальной сферы, а также в активном элементе социальной сферы и оборачивает к нужному феномену.

RESEARCH DIRECTIONS OF SELF-REALIZATION IN THE PHILOSOPHICAL ASPECT

B.H.ALIYEV, R.V.JABBAROV

SUMMARY

The article deals with the research direction of self-realization in the philosophical aspect. In the history of philosophical opinions, self-realization is approached in the form of a group and by the historical-philosophical approach and on the basis of self-realization in the philosophical content and it is analyzed in the background of the methodological concept. It is noted that, the approach to unilateral self-realization, its dialogue in the systems of different integratives, as well as definition of dependence is established with great difficulty. The authors conclude that, the phenomenological approach to self-realization extrudes it out of the private sphere, and directs to the necessary phenomenon